

ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ГАГАУЗЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ БЕССАРАБІЇ У ХІХ СТ.

Добробут будь-якого народу, будь-якої нації визначається рівнем її соціально-економічного розвитку, тому цілком природно, що при переселенні і облаштуванні балканських народів, зокрема гагаузів, на необжитих землях Буджака (південна, степова частина Бессарабії) в кінці XVIII – XIX ст. на перший план висувалися питання соціально-економічного характеру. Дослідженням соціально-економічного розвитку балканських переселенців займалися такі вчені, як А. Клаус, А. Скальковський, І. Сокальський, І. Мещерюк, І. Анцупов та інші¹. Проте положення гагаузьких поселенців окремо не розглядалося, що і визначає актуальність цього дослідження. Серед завдань пропонованої статті: проаналізувати еволюційний шлях облаштування гагаузького народу в Бессарабії, виявити тенденції, що характеризують перебіг економічного розвитку, виділити специфіку економічних відносин, зупинитися на особливостях розвитку аграрної промисловості гагаузьких колоній і виявити їх вплив на розвиток соціальної інфраструктури поселень.

Безумовно, ринок Бессарабії формувався і функціонував під впливом перш за все внутрішніх економічних чинників, але важливу роль у цьому процесі відігравали контакти бессарабського сільськогосподарського ринку із загальноросійською економічною системою. А Росія, як ланка світового ринку, залишалася традиційним постачальником сільськогосподарської продукції. Тому характер форм землекористування, їх еволюцію, розвиток аграрних відносин, а також процес становлення капіталістичного способу виробництва необхідно розглядати крізь призму економічного життя в цілому всієї Російської імперії.

При цьому слід врахувати, що в XIX ст. Бессарабія була специфічним районом Російської імперії, що відрізнявся від її центру і півночі сукупністю об'єктивних умов господарського розвитку, що склалися історично, а також своєю галузевою структурою і соціально-правовим положенням категорій селянства. Зокрема, в Південній Бессарабії селяни всіх категорій, окрім циган, не могли

бути кріпосними ні у поміщиків бессарабських, ні у дворян російських. Це були вільні землероби, які поселялися на державних, поміщицьких і вільних землях і несли на собі основний податковий тягар. Такий порядок повною мірою стосувався гагаузьких колоністів, що компактно оселялися насамперед в Буджаці. Напротивагу основній масі селян Росії, у тому числі і Бессарабії, як феодально залежних виробників, гагаузькі переселенці були відносно вільними селянами, над якими безпосередньо не були владні великі феодальні землевласники. Цій категорії населення належала вирішальна роль в господарському освоєнні земель в напівпустинній степовій частині півдня Бессарабії.

У сприятливих природнокліматичних умовах Бессарабії гагаузи, як і інші колоністи, дістали можливість розвитку традиційних галузей сільськогосподарського виробництва – тваринництва, землеробства, виноградарства, садівництва, овочівництва і відповідної переробної інфраструктури. Цьому сприяли як внутрішні обставини – достатні земельні наділи і певні податкові та інші пільги, так і зовнішні – дедалі зростаючий попит на продукцію сільського господарства на внутрішньому всеросійському і зовнішніх ринках. Ці чинники обумовлювали зацікавленість колоністів у результатах своєї праці, стимулювали підйом сільськогосподарського виробництва і освоєння земель, що увійшли до складу Росії.

Істотну роль у становленні специфічних форм побутового і господарського устрою життєдіяльності гагаузів відіграла община. Саме громадський характер господарювання, властивий гагаузам в попередні роки, сприяв їх облаштуванню на нових землях. На громадському сході в гагаузьких селах розв'язувалися найважливіші питання життя і діяльності колоній, виділення землі з громадських фондів для нових сімей, відносини колоністів до тих або інших надзвичайних заходів державних чиновників і властей. Одним з яскравих прикладів живучості громадських традицій були супряги (ортак), тобто колективна допомога сусідських або споріднених господарств один одному на основі взаємної домовленості. Завдяки цій формі відносин між общинниками небагаті сім'ї мали можливість обзаводитися тягловою силою, інвентарем для самостійного господарювання, будувати житла, дворові споруди для утримання худоби і сільськогосподарських продуктів.

За спостереженнями А. Клауса громадський порядок землекористування у гагаузів був значно більшим, ніж це передбачалося

законодавством². До другої половини 20-х років XIX ст. наявність у зоні розселення вихідців із-за Дунаю вільних земель дозволяло стихійно розподіляти їх між сім'ями на основі права захоплення. Зі спогадів гагаузів Г. Юсумбелі, М. Костева, І. Дішлі та інших, записаних А. Клаусом, Н. Дружинінім, Л. Марковою і іншими дослідниками життєдіяльності задунайських переселенців, в перші роки їх поселення в Буджаці землі було так багато, що не було необхідності її ділити, кожен орав і сів скільки хотів і де хотів. Проте надалі, коли були визначені породинні земельні наділи у зв'язку із збільшенням кількості колоністів, общини стали розпоряджатися всією сукупністю угідь, а також плавнями, лісовими ділянками, покладами вапняку, риболовецькими водоймищами.

У цих умовах общини проводили переділи землі. Вона ділилася на орну і на толоку, тобто вигін для худоби. Толока становила звичайно п'яту частину всієї громадської землі. Орна земля ділилася на клини трипільної сівозміни (ярова пшениця, озима пшениця, кукурудза), межі яких багато років залишалися незмінними³.

В межах цієї трипільної сівозміни кожна сім'я колоніста одержувала свій наділ на декілька років до чергового переділу. Спочатку, як свідчать джерела, переділи землі проводилися через три роки, потім – через шість, а до кінця XIX ст. – через 12 років⁴. При цьому не допускалася передача земель однієї общини іншій. На відміну від орних земель, пасовища (толока) перерозподілялися щорічно. Вони ділилися на ділянки, кожною з яких користувалася група колоністів для випасу овець. Спільно вони наймали вівчаря і вирішували інші питання догляду за худобою⁵.

Громадське господарювання в середовищі гагаузських переселенців, офіційно закріплене законодавством про колоністів в Росії, залишалось незмінним до реформ 70-х років. Але і після цих реформ більшість колоністів намагалася дотримуватися традицій общини.

Наприклад, у 1890 р. в кореспонденції “По Бессарабії” в “Бессарабському віснику” наголошувалося, що “в колишніх “болгарських поселеннях” (так збірно і надалі назвали колонії всіх задунайських переселенців, у тому числі і гагаузів – Авт.) громадське землеволодіння вельми поширене і селянські господарства тут ведуться на підставах мирського, громадського володіння землею”⁶. У більшості гагаузських поселень громадська система дожила до початку XX ст., аж до столипінської реформи.

Хоча колоністська община виявилася достатньо стійкою, в ній, як і в Росії в цілому, проявлялися дві тенденції – колективістська і індивідуальна. Визначальними при цьому були такі чинники, як громадська структура землекористування, держава як верховний власник земель, і давні традиції і звичаї, що, з одного боку, жили колективістську тенденцію, перешкоджали перетворенню земельних угідь у товар певної господарської конкуренції. А, з іншого боку, скорочення резервних земель для переселенців, збільшення кількості колоністів і скорочення їх земельних наділів, прагнення окремих колоністських сімей до самостійного господарювання неминуче вело до нехтування ними громадських принципів, жило індивідуалістичну тенденцію, сприяло перетворенню землі в товар і, природно, зумовлювало соціальну диференціацію колоністів. Уже до середини 40-х років окремі більш заможні сім'ї на основі споріднених відносин наважувалися відокремитися від загальної колоністської маси. Вони купували або орендували угіддя на стороні, за громадськими межами – у міських жителів або ж у нечисленних в цьому краю поміщиків. Такі землі не підлягали переділу і ставали їх повною власністю⁷. Крім того, частина общинників через відсутність власної худоби, неплатоспроможності розорялася і змушена була здавати свої надільні ділянки в приховане орендне користування від переділу до переділу своїм односельцям. У гагаузьких колоніях з'являються вельми заможні господарі, які різними шляхами обходили громадські порядки і сконцентрували в своїх руках великі ділянки землі. Разом з тим, заможний прошарок колоністів, що набирив сили, прагнув прибрати до своїх рук різні сільські посади і, верховодячи на зібраннях, добиватися рішення на свою користь різних питань соціально-економічної і культурної сфер. У той же час в колоніях з'являється все більше малоземельних і навіть безземельних селян-батраків. Відбувається розшарування колоністів, їх соціальна диференціація, що не могло не позначитися на всіх сферах господарювання, на подальшому розвитку і колоній, і всього краю.

Основними видами господарської діяльності гагаузів, особливо в перші десятиліття їх перебування в Буджаці, як свідчать джерела, були тваринництво і землеробство. Так, в липні 1816 року повноважний намісник Бессарабської області А. Бахметев, об'їздивши місця, зайняті гагаузами, писав, що знайшов там поселення “в найряснішому положенні, вельми достатньому для забезпе-

чення скарбниці в сплаті від них доходу”, що заняття поселенців “укладають одне просте землеробство і тваринництво”⁸. Про це свідчать і матеріали, складені А. Юшневським і Д. Ватікіоті, що працювали в Комісії для збору відомостей про задунайських переселенців в 1816 – 1820 роках, а також рукопис статистичного опису Бессарабії, складений С. Корниловичем⁹.

Документи свідчать, що задунайським переселенцям як землеробам віддавалася перевага перед іншими іноземними колоністами. Так, в листі від 6 лютого 1910 року міністр внутрішніх справ А. Куракин поділяв думку генерал-губернатора Новоросійського краю Ришельє про необхідність “вважати за краще заселенню” південних земель Росії не німецькими колоністами, а вихідцями з Болгарії. І така перевага пояснюється тим, що останні, маючи свою худобу, зброю і необхідний сільськогосподарський інвентар, могли як землероби відразу приступити до оранки земель. Таким чином відпадала необхідність видавати їм значні субсидії на обзаведення господарством, у той час як переселення і первісне улаштування німецьких колоністів вимагали великих витрат скарбниці¹⁰. А в донесенні А. Бахметева Комітету Міністрів Росії в листопаді 1817 року зазначалося, що гагаузькі села у чудовому стані, а задунайські переселенці – “люди працелюбні в землеробстві і скотарстві, вельми багато переважають німецьких колоністів і що поселені спільники їх в Новоросійському краю рясніють в хліборобстві і скотарстві і служать всім поселянам прикладом”¹¹.

Забезпеченість переселенців великою кількістю землі була однією з найважливіших умов розвитку сільського господарства. Проте не менше значення мала забезпеченість їх робочою худобою, землеробськими знаряддями, зерном для посіву. З самого початку перебування в Буджаці гагаузькі переселенці в основному були власниками знарядь і засобів виробництва, вивезених ними із-за Дунаю: дерев’яні плуги із залізними сошниками, борони, зокрема борони-волокуші, молотильні камені, дошки, коси, серпи, вила, граблі і інший інвентар, необхідний для землеробських робіт. Вони мали багато великої рогатої робочої, молочної худоби і дрібної – переважно овець. Дуже багато переселенців привезли з собою зерно для посіву і для прожитку.

Випробуваним методом громадського господарювання протягом десятиліть залишалася, як ми вже відзначали, супруга – об’єднання робочої сили і інвентаря для спільних робіт. Про це свідчать

селянам не вигідно було купувати машини для обмолоту хліба з ряду причин. По-перше, залишалися б невикористаними робоча худоба і коні, утримання яких і догляд вимагали відомих витрат і засобів. Відмову від утримання великої кількості худоби селяни не могли вважати для себе вигідною, оскільки вона була потрібна для решти землеробських робіт, а крім того залишалися б у такому разі невикористаними великі луки і пасовища, за які, як відомо, кожна сім'я мала сплачувати податі скарбниці. По-друге, придбання машин вимагало значних додаткових грошових витрат, які не могли бути виправдані під час робіт в індивідуальних селянських господарствах, що збирали урожай з площі, яка зазвичай не перевищувала 8 – 10 десятини землі. І, нарешті, по-третє, застосування молотильних машин вимагало витрат на утримання кваліфікованого фахівця-механіка, оплата якого також була непосильною навіть для заможного селянина.

Тільки в 60-х роках XIX ст. такими машинами почала обзаводитися аграрна буржуазія. Вона розширювала виробництво товарної маси зерна і через це була зацікавлена не тільки в залученні все більшої кількості найнятих робітників, але і в підвищенні продуктивності праці шляхом впровадження передової для свого часу сільськогосподарської техніки.

Важливо відзначити і те, що рівень розвитку хліборобства, особливо на перших порах облаштування гагаузів на території Бесарабії, перебував у прямій залежності від рівня розвитку тваринництва. Маючи в своєму розпорядженні значну кількість робочої худоби, сільськогосподарські знаряддя праці як свою власність і одержавши в користування значні земельні наділи від російської скарбниці, а також у багатьох випадках наднадільну землю, переселенці досить скоро стали на шлях розвитку товарного землеробства і тваринництва. При цьому під рілля кожна селянська сім'я використовувала максимум землі, яку можна було обробляти за наявній кількості працездатних, наявності робочої худоби і сільськогосподарської техніки. Висока забезпеченість землею за наявності інших сприятливих умов дозволила колоністам розвивати і тваринництво в таких розмірах, що вони поставляли не тільки робочу худобу, необхідну для ведення землеробських робіт і не тільки для продовольчих потреб безпосередніх виробників, але і для збуту на ринок. А вищий рівень розвитку цих галузей аграрної промисловості всіх задунайських переселенців, зокрема гагаузів, зробив по-

зитивний вплив і на решту Бессарабської області. У грудні 1821 р. Бессарабський намісник генерал І. Інзов доповідав Міністерству внутрішніх справ, що за минулі два роки після царського указу від грудня 1819 року задунайські переселенці в Бессарабії досягли такого успішного облаштування, якого інші іноземні переселенці не могли досягти і за 5 – 6 років¹³.

Істотні зрушення в розвитку хліборобства у гагаузьких поселенців спостерігалися з 30-х років. Після тимчасового спаду в 20-х роках у зв'язку з неврожайми в посушливі роки і нальотами саранчі на початку 30-х років розміри ріллі неухильно зростали внаслідок природного приросту населення, нового масового переселення з Болгарії в Буджак під час російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр. і за умовами Андріанопольського миру 1829 роки, а також завдяки кращому забезпеченню населення необхідними землеробськими знаряддями і тягловою худобою. Велике значення мали збільшений попит на продукцію сільського господарства на внутрішньому і зовнішньому ринках, особливо відміна хлібних законів в Англії в 1846 році, що розширила попит на хліб на зовнішньому ринку.

Дані статистичних відомостей дають змогу одержати в найзагальніших рисах приблизне уявлення про посів і урожай озимих, ярових хлібів, посівні площі і їх структуру. Управління задунайськими переселенцями користувалося статистичними відомостями, які поступали з округних і сільських наказів. А оскільки накази склалися з осіб, вибраних самими переселенцями, є всі підстави вважати, що відомості, які подавалися, зазвичай були заниженими. Гагаузи край неохоче повідомляли властям справжні відомості, що стосувалися стану їх господарств. Тривале перебування під турецьким володінням породило в них відчуття недовіри до урядників таких відомостей з боязню надмірного обкладення податтями і різного роду поборами¹⁴. І хоча після переселення в Буджак загроза втрати майна або навіть його частини відпадала, відчуття невпевненості задунайських переселенців у володінні накопиченим майном зберігалися і надалі. Всякий приїзд чиновників для збору статистичних відомостей про стан їх господарства викликав тривогу і побоювання. Тому кожен переселенець прагнув показати себе біднішим, ніж він був насправді, і цьому є ряд свідочств. Так, у 1837 році І. Толстой писав, що під час збору відомостей вельми важко добитися істини, оскільки вони прагнули показати менше,

“ніж насправді є”¹⁵. Про це ж у 1848 році писав А. Скальковський, що відзначив нелюбов переселенців до всякого контролю¹⁶.

Про досягнення задунайських переселенців у 40-і роки XIX ст. можна судити, порівнюючи їх успіхи з успіхами інших категорій селян Бессарабії. Так, в 1844 році все селянське населення Бессарабії, що складалося з 769735 душ обох статей, посіяло 112272 чверті озимого і 238257 чвертей ярового хліба, а разом – 350829 чвертей. З цієї кількості на частку задунайських переселенців припадало 82776 чвертей озимого і ярового хліба, а на частку державних селян 34210 чвертей¹⁷. Ці дані розкривають тенденцію розвитку хліборобства в період з початку 30-х років до 1856 р. З року в рік маса висівного зерна збільшувалась. З 38821 чверті в 1836 році кількість висіяного озимого і ярового зерна збільшувалась майже безперервно до 1852 року, коли було посіяно 115421 чверть. Після цього впродовж декількох років загальна кількість висіяного зерна дещо зменшилась¹⁸.

Аналіз даних про зміну структури посівних площ за період 1833 – 1852 рр. дає підставу для висновку, що посіви ярової і озимої пшениці у переселенців були на першому місці. Водночас спостерігалось абсолютне збільшення посівних площ і під кукурудзою. Якщо в перші роки перебування в Буджаці переселенці майже не вирощували цієї культури, то потім приділяли їй щораз більшу увагу. Так, якщо в 1828 році було посіяно 286 чвертей кукурудзи, то в 1833 році її висіяли 1027 чвертей, в 1843 р. – 1483 і в 1852 р. – 1974 чверті¹⁹. З 1833 по 1852 рік питома вага посівних площ під кукурудзу зросла майже вдвічі, а порівняно з 1828 роком – більш ніж у 7 разів.

Інтерес до вирощування кукурудзи не був випадковим і легко пояснювався високою врожайністю і відносною невибагливістю цієї культури. Вона давала стійкі урожаї навіть у маловрожайні роки, як, наприклад, в 1846 році при висіві 2800 чвертей переселенці зібрали 12000 чвертей урожаю, тобто в чотири рази більше висіяного.

Ця культура в умовах Буджака була найбільш посухостійкою і найменше піддавалася знищенню саранчею. Стебла її використовувалися на корм худобі, об’їдені стебла – як паливо, в якому в безлісому Буджаці переселенці відчували постійну потребу. І що не менш важливо, кукурудза з 40-х рр. стала важливим предметом вивозу на зовнішній ринок через найближчі порти на Дунаї. Так, в

1844 р. було відправлено кукурудзу через порти Рені – 7677 чвертей, Ізмаїл – 30311 чверть. У 1853 р. – відповідно 46792 і 63892 чверті²⁰. Всього через ці порти в 1844 році на зовнішній ринок було вивезено 37988 чвертей, а в 1853 році – 110684 чверті кукурудзи. Отже, з Рені і Ізмаїла, розташованих поблизу гагаузьких поселень, вивіз кукурудзи за десятиліття збільшився майже втричі. За посівними площами вона дещо поступалася пшениці, а по валовому збору знаходилася на другому місці до 90-х рр., потім стала переважаючою. Посівна площа її збільшилася з 62 тис. десятин у 1818 р. до 543 тис. десятин на кінець століття, тобто майже в 9 разів²¹.

З середини 90-х рр. в чистому зборі зернових культур кукурудза за вагою становила 34,4%, а пшениця – 30,3%²². Кукурудза була високотоварною культурою в цілому по всій Росії. За даними за 80-і рр., на ринок поступало більше дві третини від її чистого збору, зокрема, більше п'ятої частини вивозилося на закордонні ринки. Росія в цьому відношенні поступалася лише США²³. Бессарабія стала головним постачальником товарної кукурудзи з Росії на зовнішній ринок. Буджакський край славився цінними сортами кукурудзи: “бессарабка”, оранжева, гашан (гишан). З середини XIX ст. тут акліматизували і вирощували сорти: пенсільванський (завезли з Америки), карантину і чиквантину (виписані з Італії), астраханську кукурудзу. У торговій класифікації особливо цінувався сорт “бессарабка” – головний предмет експорту²⁴. Вивіз здійснювався через Одесу та задунайські порти. Посівні площі під чечевицю, горох, квасолі, льон і коноплю, в порівнянні з вказаними вище культурами, відсовувалися на задній план. Посіви проводилися з метою задоволення особистих потреб і не призначалися для збуту.

Урожаї зернових в Бессарабії характеризувалися нестабільністю, але в цілому за основними періодами спостерігалася тенденція зростання. Виходячи з географічних особливостей, ґрунтово-кліматичної різнотипності території і господарської спрямованості, Бессарабію можна розділити на три зони: північну, центральну і південну. Аналіз статистичних даних про посівні площі під зернові за зонами дозволив зробити висновок, що головними повітами з виробництва хліба були південні і північні, що, в свою чергу, пояснюється освоєнням степових просторів Буджака²⁵. Тут селяни більше, ніж в центральній і північній зонах Бессарабської області, залежали від географічного положення. Вони вели господарство в умовах сприятливого, але нестабільного клімату (недостатньої

зволоженості, жаркої погоди впродовж багатьох місяців, незахищеності від суховіїв зі сходу) і розробленого важкого ґрунтового покриву. При цьому неврожаї звичайно призводили до того, що переселенці часто вимушені були скорочувати посівні площі в роки, що наступали за неврожайними. Рівень розвитку землеробства, його успіхи або невдачі залежали не тільки від стихійних лих і збитків, заподіяваних сільськогосподарськими шкідниками. Відому негативну роль у зростанні товарного зернового виробництва відігравали порядки користування землею і перш за все характер громадського користування, про що вже згадувалося.

Документальні дані свідчать, що села задунайських переселенців впродовж XIX ст. виробляли зернових хлібів значно більше, ніж у всій Бессарабії в цілому. Немає сумніву в тому, що розвиток сільського господарства розвивався б швидше за умов ліквідації існуючих у переселенців відсталих форм землеробства і громадських порядків, які стримували його розвиток. Проте і в післяреформені десятиліття як у великих землевласників, так і на надільних селянських землях чистий збір зернових зростав і в абсолютних і у відносних величинах.

Аналіз архівних документів показав, що питома вага чистого збору сектору селянських землевласників з кінця 60-х до кінця 90-х рр. зросла в 2 рази, що свідчило про залучення їх господарств у товарне зернове виробництво. Такий стрибок у зборі хлібів пов'язаний з введенням нових площ (відкриття цілини і перелогів) і розширенням посівів не тільки пшениці, але і кукурудзи і ячменю, значно врожайніших культур. Селяни задунайських колоній і в післяреформенний період виробляли більше хліба, ніж в поміщицьких володіннях. Так, в Бессарабії в середньорічних зборах зерна з 1843 до 1900 р. становили 7664,3 тис. чвертей, на селянські господарства доводилося 4321,7 тис., а на поміщицькі – 3342,5 тис. чвертей²⁶. Товарність зернового виробництва вимірюється відношенням товарної продукції до маси валової продукції. У Бессарабії вона була високою, особливо в післяреформенний період.

До 50-х років XIX ст. в Бессарабії відбувся перелом в міжгалузевих пропорціях і землеробство стало головною галуззю в сільськогосподарському виробництві. Зернове виробництво як високотоварна галузь сільського господарства краю було особливо чутливе до ринкової стихії – коливанням в співвідношенні попиту і пропозиції, рівню цін. Специфіку ринкових зв'язків Бессарабії зу-

мовлювало її особливе становище в системі всеросійського ринку. На стабільності рівня цін позначалися об'єм урожаю, віддаленість виробників від шляхів сполучення (особливо залізничних магістралей), посезонні притоки зерна, попит споживаючих густонаселених центрів, загострення конкуренції на внутрішніх і експортних хлібних ринках, втручання уряду в торгові операції з метою регулювання цін, система організації скупки і перепродажу хліба та інші.

У 50-х – початку 60-х рр. в південній зоні в порівнянні з іншими помітно підвищилися ціни. Це пояснюється великим попитом на хліб у зв'язку з близькістю відпускних портів і військовими діями періоду Кримської війни, розоренням і стихійними лихами. Ціни в Буджаці перевищували середньообласні. У подальші роки, а саме – в період 1874 – 1881 рр. відбулося збільшення північних площ в 3 – 4 рази при загальному зростанні в інших областях в 2,5 рази²⁷. Цей стрибок викликаний розширенням території південного краю Бессарабії у зв'язку з поверненням Росії Подунав'я в 1878 році і втягуванням селянства в капіталістичне виробництво. Тут слабкість кріпацтва, дворянського землеволодіння і господарювання сприяли затвердженню капіталістичних відносин і подальшому процесу майнового розшарування селянства, витоки якого спостерігалися ще в першій половині XIX ст. З поглибленням суспільного розподілу праці і спеціалізації в сільському господарстві, зростанням міст і розвитком промислів і транспортних засобів, з посиленням процесу класової диференціації розширився внутрішній ринок, що стимулював оформлення зернового виробництва в товарну галузь. Післяреформений період в історії Бессарабії – це час зміцнення позицій аграрного капіталізму.

Таким чином, у XIX ст. в соціально-економічному розвитку гагаузьких колоній Бессарабії відбулися істотні зміни, внаслідок яких Бессарабія з однієї з найважливіших галузей землеробства – зерновому виробництву до кінця сторіччя була досить широко залучена в західноєвропейський капіталістичний ринок, а по відношенню частки вивозу до валового збору зерна займала одне з перших місць серед губерній Російської імперії.

¹ *Клаус А.* Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – Вып. 1. – СПб.: Тип. В.В. Нусвальта, 1869. – XII. – 557 с.; *Скальковский А.А.* Болгарские колонии в Бес-

сарабии и в Новороссийском крае. – Одесса, 1848. – 156 с.; *Сокальский И.* О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1853 г. // Новороссийский календарь на 1857 г. – Одесса, 1856. – С.443–448.; *Мещерюк И.И.* Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808 – 1856 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1971. – 302 с.; *Анципов И.А.* Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. – Кишинев, 1981. – 237 с.

² *Клаус А.* Указ. соч. – С. 297, 357–358.

³ *Державин Н.С.* Болгарские колонии России. – Т.1. – СПб. – Книга XXIX. – 1914. – С. 68.

⁴ *Державин Н.С.* Там само. – С. 60–68; *Маркова Л.В.* Землепользование у болгар и гагаузов в Бессарабии в XIX в. – С. 106–107.

⁵ Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии 1812 – 1861 гг. Документы и материалы. – Т.3. – Кишинев, 1969. – С. 443; *Маркова Л.В.* Указ. соч. – С. 109.

⁶ Бессарабский вестник. – 1890. – №190. – С. 2.

⁷ *Державин Н.С.* Указ. соч. – С. 198.

⁸ Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П. Юшневского. Сборник док. – Кишинев, 1957. – С. 455.

⁹ Там же. – С. 225; 243.

¹⁰ Извлечение из отчета Министерства внутренних дел за 1834 год. // Журнал Министерства внутренних дел (далее журнал МВД). – 1835. – №8. – С. 326.

¹¹ ЦГА Молдовы. – Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 3621. – Л. 99–100.

¹² История Молдавии. Документы и материалы. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 182.

¹³ ЦГА Молдовы. – Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 1117. – Л. 10.

¹⁴ Путевые заметки Юрия Винелина. – Тетрадь 2. – М., 1904. – С. 1–2, 5.

¹⁵ История Молдавии. Документы и материалы. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 190.

¹⁶ *Скальковский А.* Указ. соч. – С. 123, 125.

¹⁷ ЦГА Молдовы. – Ф. 2. – Оп.1. – Д. 4502. – Л. 88.

¹⁸ *Мещерюк И.И.* Указ. соч. – С. 113.

¹⁹ ЦГА Молдовы. – Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 4123. – Л. 15; ГАОО. – Ф. 6. – Оп. 3. – Д. 14942. – Л. 240–245.

²⁰ *Сокальский И.* Указ. соч. – С. 404.

²¹ Временник Центрального статистического комитета МВД. – 1901. – №43. – С. 17.

²² *Кулябко-Корецкий Н.Г.* Район хлебной производительности Европейской России и Западной Сибири. – СПб., 1903. – С. 45.

²³ *Ермаков А.С.* Современные сельскохозяйственные вопросы. Этюды из области сельского хозяйства и статистики. – Вып. 1. – М., 1891. – С. 83, 85, 94.

²⁴ Коварский А.Е., Кушиниренко Г.Е. Сорты и гибриды кукурузы Молдавии. – Кишинев, 1974. – С. 32, 33, 164.

²⁵ ЦГА Молдовы. – Ф. 2. – Оп.1. – Д. 7681. – Л. 141, 306; Записки Бессарабского областного статистического комитета. – Кишинев, 1867. – С. 304; Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика России и Западно-Европейских государств. – Т. 1–2. – СПб., 1878. – С. 309.

²⁶ Временник Центрального статистического комитета МВД. – 1901. – №48. – С. 5.; Материалы по статистике хлебной торговли. – СПб., 1899. – Вып. 4. – С. 12–15.

²⁷ Анцупов И.А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. – Кишинев, 1981. – С. 31.